

УДК 766

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/30.212216>

Віктор Михалевич,

orcid.org/0000-0003-4847-5833

кандидат культурології, доцент,

доцент кафедри образотворчого мистецтва

Київського університету імені Бориса Грінченка

(Київ, Україна) *v.mykhalevych@kubg.edu.ua*

ГРАФІЧНІ ТА ЗМІСТОВІ ОСОБЛИВОСТІ КАРИКАТУР ОДЕСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті прослідковується, що на початку ХХ століття в Одесі з'явилося багато різних гумористичних видань, таких як «Шпилька», «Калейдоскоп», «Комар», «Маяк», «Пчелка», «Оса», «Сверчок», «Крокодил», «Фонтан», «Одесский листок», «Одесские новости», «Бомба» та інші. У гумористичних журналах тодішні події відбилися у вигляді сміливих карикатур на владу, шаржів на чиновників та різних критичних ілюстрацій. Їх робили молоді талановиті одеські художники, що брали участь у видавничій справі Одеси.

Стаття висвітлює одеський період творчості художників-карикатуристів початку ХХ століття: Лінсько-го, Дрізо, Фазіні, Олесеви́ча, Антоновського, Цалюка. Карикатуристи критикують та висміюють своїми рисунками усе, що, на їхню думку, того заслуговує. Ілюстрації робилися з оригінальним одеським гумором. Художники змогли передати в іронічних малюнках історичні події та культурну атмосферу Одеси. Аналізуються графічні особливості карикатур у сатиричних виданнях та простежуються стилістичні трансформації в деяких карикатуристів у конкретний період часу. У кожного з розглянутих карикатуристів був власний неперевершений стиль. Когось більше захоплював зміст, а когось – форма, у когось із митців у карикатурах більше проявлялася гротескність, а в когось – авангард. Головне, що ці графічні твори являють собою історичну, художню та культурну цінність.

Значна кількість художників, що починали як молоді ілюстратори одеської сатиричної преси, стали видатними художниками. Встановлено, що їх об'єднують кілька принципових моментів, які вплинули на подальшу творчість митців. Більшість одеських художників-карикатуристів, що згадані в статті, були етнічними євреями. Значна кількість із них приблизно в 20-х роках ХХ століття емігрувала до Парижу через репресії за часів більшовицької влади. Часто це трагічно позначалося на житті художників. Багато представників сатиричного жанру обирали замість важкої еміграції шлях до Петрограду. Це відкривало більше можливостей для навчання, спілкування та самореалізації при новій владі. Але цим художникам стало складно максимально самовиражатись у тоталітарній системі. Це підкреслює значення вільної преси для творчої реалізації ілюстратора.

Ключові слова: карикатура, шарж, ілюстрація, сатиричне видання, Одеса.

Viktor MYKHALEVYCH,

orcid.org/0000-0003-4847-5833

Candidate of Cultural Studies, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Fine Arts

Borys Grinchenko Kyiv University

(Kyiv, Ukraine) *v.mykhalevych@kubg.edu.ua*

GRAPHIC AND CONTENT FEATURES OF CARICATURES OF ODESSA ARTISTS OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article traces that at the beginning of the XX century in Odessa there were many different humorous publications, such as: “Shpylka”, “Koleidoscope”, “Komar”, “Maiak”, “Pchiolka”, “Osa”, “Sverchok”, “Krokodil”, “Fontan”, “Odesskiy listok”, “Odesskie novosti”, “Bomba” and others. In humorous magazines, the events of that time were reflected in the form of bold caricatures of the authorities, cartoons of officials and various critical illustrations. They were made by young talented Odessa artists who took part in the publishing business of Odessa.

The article elucidates the Odessa period of creativity of cartoonists of the beginning of the XX century: Linsky, Drizo, Fazini, Olesevich, Antonovsky, Zalyuk. Cartoonists criticize and ridicule with their drawings everything they think deserves it. Illustrations are made with original Odessa humor. Artists were able to convey the historical events and cultural atmosphere of Odessa in their ironic drawings. The study analyzes the graphic features of caricatures of Odessa artists in satirical publications of Odessa in the early XX century. Stylistic transformations of some cartoonists in a specific period of time can be traced. Each of the considered cartoonists had his unsurpassed style. Some were more fascinated by the content, others – by the form, some of the artists in the cartoons were more grotesque, others – avant-garde. The main thing is that these graphic works represent historical, artistic and cultural value.

A significant number of artists who began as young illustrators of the Odessa satirical press became outstanding artists in exile. Almost all Odessa cartoonists considered in the article were ethnic Jews. In addition, it was found that they are united by several fundamental points that influenced their further work. Most of them emigrated to Paris in the 1920s due to repression during the Bolshevik rule. This often had a tragic effect on the lives of artists. Many Odessa artists of that time, representatives of the satirical genre, chose the path to Petrograd instead of difficult emigration. This opened up more opportunities for learning, communication and self-realization under the new government. But it will become very difficult for these artists to express themselves as much as possible in the totalitarian system. This emphasizes the importance of a free press for the creative implementation of the illustrator.

Key words: caricature, cartoon, illustration, satirical edition, Odessa.

Постановка проблеми. Одеса початку ХХ століття на тлі війни, кризи, революцій та, як результату, розпаду Російської імперії і остаточного захоплення влади більшовиками була своєрідним центром реакцій на усі ті події, що відбувалися дуже стрімко та болісно на усій українській землі. Однак саме цей перехідний період закарбувався в історії Одеси як час порівняного вільнодумства та плюралізму, що проявився у своєрідному одеському гуморі.

Усі тодішні події не могли не відбитись на культурному житті Одеси. Починає виходити більш вільна преса, що оформлюється ілюстраціями та карикатурами на злобу дня талановитими одеськими художниками. Карикатуристи нещадно критикують та висміюють у рисунках усе, що, на їхню думку, потрібно показати одеській публіці. Все це робиться в оригінальному, притаманному лише одеситам гуморі.

Одеський період творчості художників-карикатуристів початку ХХ століття належить саме до українського культурного поля і становить історичну, художню та культурну цінність. Адже чимало художників, що починали як молоді ілюстратори одеської сатиричної преси, згодом в еміграції стали видатними художниками. Але саме одеський період творчості цих митців не так часто стає предметом розгляду в сучасній українській та світовій науковій літературі. У зв'язку з цим актуально проаналізувати серії карикатур, що були видані з початку ХХ століття в одеських гумористичних виданнях, та висвітлити одеський період біографії їх авторів.

Аналіз досліджень. Із науковців, що досліджували творчість одеських художників початку ХХ століття, хочеться виділити О. Барковську та О. Яворську, дослідження яких ґрунтовні та націлені більше на біографічні аспекти одеських художників. Можна виділити дослідження К. Лободенко та В. Терьохіної стосовно одеських карикатуристів початку ХХ століття, але вони стосуються більше емігрантської творчості художників. Цінними матеріалами є дослідження А. Ільф (донька Іллі Ільфа) та М. Пилипчук, але вони особливо не торкаються творів митців жанру карикатури.

Мета статті – проаналізувати графічні особливості карикатур одеських митців початку ХХ століття та висвітлити одеський період творчості їх авторів, прослідкувати, які фактори об'єднували одеських художників-карикатуристів початку ХХ століття та впливали на їхню творчість.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувати творчість усіх художників-карикатуристів Одеси початку ХХ століття дуже складно, а може, й неможливо. З кінця ХІХ до початку ХХ століття з'являлося та зникало багато різних одеських гумористичних видань. Багато талановитих молодих художників у цей час брали участь у видавничій справі Одеси. Дехто публікувався під псевдонімом, про декого не залишалось жодних відомостей, з огляду на складні історичні події. Ми вирішили зупинитися, на нашу думку, на найяскравіших представниках жанру карикатури Одеси того періоду.

Талановитий одеський карикатурист, із творчості якого ми почнемо, – М. Лінський. Михайло Семенович Лінський (Мойсей Сімович Шлезінгер), творчий псевдонім якого «де Лінь», народився в Миколаєві. В 1890-х роках вчився в Одеській рисувальній школі, але так і не здобув вищу художню освіту.

Лінський почав публікувати свої дотепні та «гострі» карикатури з 1900-х років в одеських виданнях: «Одесский листок», «Южная неделя», «Одесские новости», «Крокодил», «Бомба», «Театр и кино» (Барковская, 2003).

У серіях малюнків Лінського «Провинциальные силуэты», «Вся Одесса», «Муниципальная Одесса», «Финансовая Одесса», «В литературно-артистическом обществе», «Наши знакомцы» та ін. проглядається реакція на політичні події.

Художник не скупився на критику влади. Так, у 1905 році під псевдонімом де Лінь він опублікував карикатури в одеському сатиричному журналі «Звон». Це була реакція художника на першу російську революцію. Журнал закрили після виходу другого номера, «зважаючи на шкідливий для громадського спокою напрям», а приводом для закриття послужили «карикатури, спрямовані проти вищих осіб держави».

Художник на цьому не зупиняється. В його альбомі 1906 року «Шаржи. Вип. 1. Городские и общественные деятели» з 48 карикатурами гостро були представлені дуже впливові одеські чиновники та підприємці, наприклад, банкір мільйонер А. Анатра, або тодішній міський голова Одеси Г. Маразлі. Звичайно, що це не могло лишитися непоміченим. Тому у 1905–1907 роках «протиурядові карикатури» Лінського підлягали забороні одеської міської влади.

Якщо звернутися до стилістичних особливостей графіки Лінського, то тут на першому місці виступають гротескність та сатира. У шаржах художник, незважаючи на перебільшення, дуже вдало передає емоції та схожість характерів персонажів (шаржи на І. Буніна, К. Костанді). Карикатури мають виважену композицію, що дає змогу швидко вхопити сюжет. Для більшого розуміння художник часто супроводжує карикатури сатиричним текстом (рисунки для «Одесские новости» 1906–1915). Художник користується точною лінією та контрастною тінню, іноді застосовує фактуру.

Розглянемо творчість наступного карикатуриста європейського масштабу – Михайла Олександровича Дрізо (творчий псевдонім – Мад, МАД), що народився 1887 року в Одесі. Ще будучи студентом юридичного факультету Новоросійського університету, М. Дрізо публікував малюнки під підписом «Мих. Др.» и «М. Д.» (щотижневик «Начало» 1907 року).

Художник набув слави відомого одеського карикатуриста, співпрацюючи з газетами «Одесские новости», «Южное обозрение», журналами «Сколопендра» (1908), «Крокодил» (1911–1912), «Бомба» (1917–1919), «Жизнь» (1918) тощо, аж до еміграції 1919 року.

У 1918 році вийшла книга Мад'а «Так было ...», до якої увійшло 60 ретроспективних малюнків про життя тодішньої Росії 1917–1918 рр. Ілюстрації порушують гострі соціальні, політичні, економічні та військові питання того часу: війна з Німеччиною, революції – лютнева і жовтнева, злидні. У книзі знаходимо шаржи на О. Керенського, Л. Троцького, В. Леніна та інших відомих діячів.

Для кращого розуміння художньої манери Дрізо проаналізуємо серію карикатур «Так было». Рисунки художника відрізняються чіткими та часто прямими лініями без зайвих штрихів, графіка неперевантажена тональністю, іноді художник вводить для акценту чорні плями, фон старається робити дуже лаконічно; незважаючи на гротескність, персонажі анатомічно вірно побудовані,

присутня перспектива («В Одесі живуть як у раю» 1917 року). Звернемо увагу ще на такі особливості ілюстрацій художника: часто форма подачі карикатур має формат коміксів («Фронт, що нас цікавить» 1918 року), точність у передачі костюмів героїв («Чоловіча мода. Костюми для вулиці 1918 року»), застосування порівняльного методу в зображенні («Хто як розуміє» 1917 року). У карикатурах Дрізо присутній так званий чорний гумор, де комічність походить від глузування з насильства та смерті, однак при цьому рисунки МАДа відсилають до серйозних роздумів та виконані на високому художньому рівні («Перемога» 1917 року). Карикатурист часто застосовує у своїй творчості алегорію, наприклад, Німеччина у вигляді «голуба миру», Росія у вигляді жінки-царівни або білого ведмедя, більшовики – солдати, що розіп'яли жінку-Росію.

Загалом карикатурам Дрізо в жанрі політичної сатири властиві прийоми «деформації форм», «підкресленої гіперболізованої потворності та жорстокості в зображенні персонажів», «принизливих порівнянь». Дослідниця К. Лободенко зіставляє побудовану на антитезах композицію і манеру малюнків карикатуриста з «антинімецькими» європейськими листівками періоду Першої світової війни (роботи П. Шатійона, А. Февра, А. Зіслена та ін.) (Лободенко, 2014).

Наступний відомий художник, одеський період творчості якого ми розглянемо, – Срул Ар'євич Файнзільберг (псевдонім Сандро Фазіні), що підписував свої роботи як А. Ф., S. Fasini, S. F., С. Фазіні.

Майбутній художник народився 1892 року в Києві, а молодшим братом Фазіні був Ілля Ільф. Коли Срулу був рік, його родина переїхала до Одеси. Недовчившись у комерційній Одеській гімназії, Фазіні вступив та закінчив Друге єврейське казенне художнє училище Одеси. Вже з п'ятнадцяти років молодий художник публікує свої рисунки.

Олександр Ільф згадує, що з травня 1911 року Сандро співпрацює з популярним одеським журналом «Крокодил», де приятелює з іншим відомим карикатуристом Дрізо (МАДом), і практично в кожному номері з'являються його рисунки, карикатури, заставки, віньетки, фотоетюди, іноді до 10 малюнків у номері. Також художник ілюструє видання «Бомба» (1917), альманахи – «Серебряные трубы» (1914), «Авто в облаках» (1915), «Седьмое покрывало» (1916), «Чудо в пустыне» (1917). Обкладинки до цих видань яскраві, авангардні та з портретами в манері кубістів (Ильф, 2004).

Художник часто робить серії ілюстрацій, наприклад, в «Сьомом покрывалі» є цикл рисунків, що поєднані однією героїнею, наприклад, «Жаннета» (Жінка 1914 року): «Жаннета з блакитною собачкою», «Жаннета перед дзеркалом», «Будуар» тощо.

Спробуємо більш детально розглянути художню манеру Фрізо як карикатуриста-ілюстратора одеського періоду. У карикатурах художника ми не знаходимо особливої гротескності або характерної міміки та жестів, як у Дрізо або Лінського; персонажі більш статичні та не мають сатиричної подібності до оригіналу (карикатура «Провал» 1918 року). Але рисункам митця притаманні інші графічні якості: дуже вдале застосування силуетів, пластичність контурів, декоративність (рисунки для журналу «Крокодил» 1911–1912 років). Це нагадує графіку Бердслі з його модерністськими візерунками та абрисами. В ілюстраціях до обкладинок альманахів (1914–1917) художник часто використовує площинність та колажування, композиція стає більш авангардною з розкладанням форм на частини, застосовується шрифтова композиція. Загалом карикатури Фазіні не відрізняються гострими соціальними та політичними темами, його більше турбувала графічна форма подачі.

Фазіні постійно експериментував, захоплювався кубізмом, шукав нові грані в мистецтві. Це підштовхнуло його до еміграції до Парижу в 1922 році.

Звернемося до художника – С. Олесевича, що залишив цікаві та самобутні приклади свого одеського періоду творчості. Сигізмунд Олесевич народився 20 червня 1891 року в селі Бабин Рівненського повіту Волинської губернії. У 1907 році молодий Сигізмунд переїхав до Одеси. Безперечно, перший поштовх становленню майбутнього художника дали уроки малювання в училищі Файга під керівництвом таких відомих одеських викладачів, як Костанді та Остроменський.

У 1917 році Олесевич починає співпрацювати з журналом «Бомба». Карикатури художника відрізняються характерною гостротою та експресивною манерою. Художник підписував рисунки різноманітно: С. Олесевич, S. Oles., S. O., Sigismond і т. д. У журналі він працює зі своїм другом С. Фазіні.

Творчі пошуки та нестабільна ситуація в Одесі у 1920 році змушують Олесевича емігрувати до Парижу.

Розглянемо детальніше гумористичну графіку Олесевича одеського періоду. Незважаючи на авангардність, художник передає схожість харак-

терів та емоції персонажів. Прикладом можуть слугувати шаржі на Г. Шебуєва та Є. Таурську. Також це можна прослідкувати в шаржі на І. Ільфа 1917 року, де присутня динамічність композиції, суворий силует героя, шрифтовий фон (аплікація з газети). Загалом рисунки митця відрізняються доволі чітким ломаним контуром, який нерідко підкреслюється штрихом, відсутністю перспективи, формальною передачею світлотіні, частою замкненістю композиції у складну геометричну фігуру, а також проглядаються лубочність та відголоски японської графіки (карикатури з журналу «Бомба» 1918 року). Треба підкреслити, що Олесевича у сатиричній графіці, як і його товариша Фазіні, не дуже турбували гострі соціальні теми. Художник більше захоплюється формою, а особливо авангардними прийомами подачі творів – кубізмом та лучизмом.

Іншим одеським художником-карикатуристом, творчість якого ми розглянемо, є Борис Іванович Антоновський, що народився 1891 року в Одесі. Хочеться звернути увагу на те, що традиційно Борис Антоновський вважається пітерським художником, а його одеський період творчості часто опускається.

Відомо, що Антоновський закінчив юридичний факультет Новоросійського університету та до 1914 року займався на художніх курсах в Одесі. При цьому з 1909 року він починає працювати карикатуристом в одеських виданнях, зокрема в одеському журналі «Крокодил» (1911–1912). Саме в цих виданнях серед інших молодих художників, таких як Л. Митницький, Ф. Сегаль, С. Фазіні, Антоновський формується як самобутній карикатурист.

З часом художник створив власну манеру в ілюстрації з витонченими лініями та загостреними штрихами. Крім карикатур із розгорнутим текстуальним поясненням, карикатурист дедалі більше вводить у зображення кілька послідовних епізодів, що більше нагадує комікс. Ці карикатури засновані на дії з послідовною зміною фази розвитку сюжету. Однак художник продовжує створювати однокадрові карикатури з психологічною складовою частиною. Він зображував головних героїв своїх карикатур (міщан, чиновників, ледарів) кумедно з сатиричною інтонацією. Загалом карикатури художника життєстверджуючі та відрізняються доброзичливим гумором (карикатури з журналу «Крокодил» 1911–1912).

В 1916 році Антоновський переїхав до Петрограду, де продовжив малювати карикатури для сатиричних та гумористичних журналів (наприклад, «Новый Сатирикон»).

Творчість Бориса Антоновського – це той випадок, коли талановитий художник зміг реалізувати себе при новій більшовицькій владі та її тоталітарній системі. Радянський режим був дуже зацікавлений в якісній пропаганді, а талант Антоновського виявився корисним для цього. Незважаючи на це, художник зміг показати своєрідну манеру та гумор у своїх карикатурах.

Останній одеський художник із нашого списку – Олександр Цалюк, що народився 1887 року в місті Радомишль на Житомирщині, а потім переїхав до Одеси. Юний Цалюк мав здібності до малювання і тому почав брати приватні уроки рисунку та живопису. Згодом він вступає на підготовчі курси до Петербурзької Академії мистецтв. Але вступити так і не зміг, скоріше за все приводом стала «єврейська квота».

Повернувшись до Одеси, Цалюк навчається в Одеському художньому училищі та паралельно починає співпрацювати ілюстратором з журналами «Крокодил» (1911–1912), «Южная неделя» (1912–1913), а також газетою «Южная мысль» (1911). В 1908–1912 рр. художник постійно бере участь у виставках Товариства південноросійських художників в Одесі.

Одеські карикатури Цалюка вирізняються складними композиціями, багатофігурністю, вірною анатомією фігур, великими тональними плямами, глибиною та реалістичною світлотінню. Графічна манера художника нагадує англійську та французьку карикатуру XIX ст. Характери персонажів хоч і мають гротескний складник, але це не перебиває реалізм зображення («Маскарадна дотепність» 1912 року). В основному ілюстрації митця показують смішні фрагменти одеського життя – модниць, франтів, пияк («Після 80-го візиту», «Крокодил» 1912 року).

В 1912 році Цалюк, як і багато хто з творчої інтелігенції, приймає рішення виїхати до Парижу.

Ще можна згадати багато імен талановитих одеських художників, які пройшли свій творчий шлях у сатиричних журналах Одеси початку XX століття, наприклад Б. Лео, В. Нікулін, М. Алексоматі та інші.

Висновки. Були проаналізовані графічні особливості карикатур одеських митців у сатиричних виданнях Одеси початку XX століття. Досліджені стилістичні трансформації в деяких карикатуристів в конкретний період часу. Показано, що в кожного з розглянутих карикатуристів був неперевершений стиль: когось більше захоплював зміст, а когось – форма, в когось із митців у карикатурах більше проявлялася гротескність, а у когось – авангард.

Більшість вищезгаданих одеських художників-карикатуристів були етнічними євреями, але треба зазначити, що, крім цього, їх об'єднують кілька принципових моментів, які вплинули на подальшу творчість митців. По-перше, усі вони почали формуватися як творчі особистості саме в Одесі та подорожували в цей час Західною Європою (Мюнхен, Париж). По-друге, багато хто з них навчався в Одеському художньому училищі під керівництвом відомого викладача К. Костанді, який був одним із засновників Товариства південноросійських художників. По-третє, молоді художники-карикатуристи часто працювали разом в одеських сатиричних виданнях та були членами Співки незалежних художників Одеси. По-четверте, багато митців приблизно в 20-х роках XX століття емігрували до Парижу через репресії більшовицької влади, тому їх називають «одеськими парижанами». Останній момент наштовхує на думку, що справжньому художнику, якого б політичного курсу він не дотримувався, згодом стає важко творити в умовах жорстокої цензури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барковская О. Классики одесской карикатуры. *Мигдаль Times*. 2003. № 38. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/38/3084/>.
2. Барковская О. «Красок дым волнующий и тонкий...» О Сигизмунде Олесевиче. *Одес. альм.* Одесса : 2005. С. 208–217.
3. Ильф А. Сандро Фазини. Фотографии художника-кубиста. Одесса : *Всемирные одесские новости*. 2004. № 1 (53). С. 13.
4. Лободенко К. МАД, Линский и другие. Русская карикатура во Франции в период между двумя мировыми войнами. *Кресчатик*. 2014. № 65. URL: <https://www.kreschatik.kiev.ua/65/47.htm>.
5. Пилицук М. Сигизмунд Олесевич – «одеський парижанин» родом із Великої Волині. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/syhzimund-olesevych-odeskyu-paryzhanyn-rodом-z-velykoyi-volyni/>.
6. Терехина В. «Беспощадная умница» – карикатурист МАД. Евреи в культуре русского зарубежья. Статьи, публикации, мемуары и эссе. Т. IV. 1939–1960 гг. Иерусалим, 1995. С. 220–229.
7. Яворская А. «Ах, Александр Сердцевич...». *Октябрь*. 2001. № 7. URL: <https://vitruvianus-9.livejournal.com/863884.html>.
8. Яворская А. Независимый Фазини [Independent Fazini]. Киев : Еврейский Мир Украины, 2019. URL: <http://ju.org.ua/ru/publicism/571.html>.

REFERENCES

1. Barkovskaya O. Klassiki odesskoy karikatury [Classics of Odessa caricature]. Migdal Times, 2003. № 38. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/38/3084/>. [in Russian].
2. Barkovskaya O. “Krasok dym volnuyushchiy i tonkiy...” O Sigizmund Oleseviche [“The color of the smoke is exciting and subtle...” About Sigismund Olesevich]. *Odes. alm.* Odessa: 2005. P. 208–217. [in Russian].
3. Ilf A. Sandro Fazini. Fotografii khudozhnika-kubista [Sandro Fazini Photos of the Cubist Artist]. *Vsemirnye odesskie novosti*, 2004. № 1 (53). P. 13. [in Russian].
4. Lobodenko K. MAD, Linskiy i drugie. Russkaya karikatura vo Frantsii v period mezhdv dvumya mirovymi voy-nami [MAD, Linsky and others. Russian caricature in France between the two world wars.]. *Kreshchatik*. 2014. № 65. URL: <https://www.kreshchatik.kiev.ua/65/47.htm>. [in Russian].
5. Pylypchuk M. Syhizmund Olesevych – “odeskyi paryzhanyn” rodom z Velykoi Volyni [Sigismund Olesevych is an “Odessa Parisian” originally from Greater Volhynia. Volyn news]. *Volynski novyny*. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/syhizmund-olesevych-odeskyi-paryzhanyn-rododm-z-velykoyi-volyni/>. [in Ukrainian].
6. Terekhina V. “Besposhchadnaya umnitsa” – karikaturist MAD. Yevrei v kulture russkogo zarubezhya [“Merciless Clever” – cartoonist MAD. Jews in the culture of Russian abroad]. *Stati, publikatsii, memuary i esse. T. IV. 1939–1960. Ierusalim: 1995. P. 220–229.* [in Russian].
7. Yavorskaya A. “Akh, Aleksandr Serdtsevich...” [“Ah, Alexander Serdsevich...”]. *Oktyabr*, 2001. № 7. URL: <https://vitruvianus-9.livejournal.com/863884.html>. [in Russian].
8. Yavorskaya A. Nezavisimyy Fazini. K.: Yevreyskiy Mir Ukrainy, 2019. URL: <http://ju.org.ua/ru/publicism/571.html>. [in Russian].